

BOLONYAI GÁBOR

Megjegyzések Kőríz Imre *Arany János: Aristophanés-fordítások I.* című bírálatához¹

Kőríz Imre az *Irodalomtörténeti Közlemények* 2020. évi 6. számában részletes bírálatot közölt Arany János kritikai kiadásában megjelent első Aristophanés-fordításkötetről.² Számos pontatlanságra és hiányosságra mutatott rá a közölt drámák, valamint a kísérő tanulmány szövegében, és észrevételeinek jó része kétségtelenül megállja helyét. Ezek a pontatlanságok feltétlenül kiigazításra szorulnak, a figyelmes olvasásért mindenképp köszönettel tartozom a bírálónak. Kritikai megjegyzéseinek másik részével azonban, főként a szövegváltozatok hitelességére és értékére vonatkozó megállapításaival nem értek egyet, s mivel a kérdés a további kötetek kiadását is érinti, az alábbiakban először ezzel kapcsolatban szeretném részletesen kifejteni az álláspontomat.

A recenzens rossz döntésnek ítélte, hogy a főszöveg megállapításánál csak a két kéziratot (elsődlegesen a tisztázatot, másodlagosan a piszkozatot) vettem alapul, és az 1880-as első kiadás szövegének eltérő olvasatait a kézirati szöveghez képest szövegromlásnak minősítettem. Kőríz Imre szerint bizonyos helyeken az 1880-as kiadás tartalmazza a hitelesebb olvasatokat, szám szerint három, ilyennek ítélt szöveghelyet idéz a drámákból, nyolcat pedig a dráma szövegéhez tartozó jegyzetekből. A nyomtatott kiadás elsődlegességét Ponori Thewrewk Emilnek egy cikkével támasztja alá, amely Arany halálának első évfordulója alkalmával jelent meg.³ Visszaemlékezései során Ponori Thewrewk felidéz egy esetet, amikor Arany a nyomdai munkálatok közben elfogadott egy általa javasolt változtatást a fordítás szövegében. Az esettel azt a kijelentését igyekszik igazolni, hogy az Aristophanés-fordítások egyes szavai esetében nem szabad érvényesíteni azt a más művek esetében – Arany kérése alapján – egyébként érvényesítendő kiadói elvet, miszerint, ha eltér egymástól a kézirat és a kiadás, akkor az előbbit kell hitelesnek tekinteni.

Azt el kell ismernem, hogy a cikkekre indokolt lett volna reflektálni a bevezető tanulmányban, a szóban forgó néhány szövegbeli variánst pedig meg lehetett volna említeni a kritikai apparátusban. A Thewrewk által elmesélt történet azonban megítélésem szerint épp az ellenkezőjét bizonyítja annak, mint amit Thewrewk – valamint az ő nyomában Kőríz Imre – tanulságként levon belőle. A történet számomra csak meg-

* A szerző az ELTE Görög Tanszékének vezetője, az Arany János kritikai kiadás munkacsoportjának tagja.

1 *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 789–821.

2 ARANY János, *Aristophanés-fordítások I.*, s. a. r. BOLONYAI Gábor, Arany János munkái (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019).

3 PONORI THEWREWK Emil, „Arany Jánosról”, Melléklet a *Nemzet* 1883. október 28., 296-ik számához, 2, 209.

erősíti annak a döntésnek helyességét, hogy a főszöveg megállapításánál a kéziratokat kell elsődlegesnek tekinteni, az első kiadás szándékos változtatásait pedig kevésbé hiteltelnek.

A kötet szerkesztési munkájára visszaemlékező Thewrewk saját maga is hangsúlyozza: a változtatásokat *ő maga* kezdeményezte és hajtotta végre, Arany csak beleegyezését adta (valójában egyetlen egy olyan szöveghely kapcsán említi meg, hogyan vette rá Aranyt a változtatásra, a többi hely azonosítását és számát illetően feltételezésekre kell hagyatkoznunk). Ha pedig közelebbről és részletesen megnézzük az esetről szóló visszaemlékezését, akkor azt láthatjuk, hogy nézeteltérésük csak látszólag ért véget a feszültség feloldódásával, valójában Arany lemondott a maga kéréséről.

Érdeemes közelebbről is megnézni, hogyan történt a „jövőhagyás”. A kérdés tartalmi részének vizsgálata előtt (ti. a „Chalkedon” vagy a „Karchedon” olvasat jobb-e), először nézzük meg Arany reakcióit:

Megmondtam ezt Aranynak; de ő megharagudott, miért nem mondtam én azt meg a szedés előtt? ő nem akar bajt okozni a szedőnek. Hadd maradjon az úgy, a mint irta: ő úgy találta a szövegben, ő felelős érte.

Arany hamarjában azt hitte, hogy én ezt az egész argumentációt akarom utólag a jegyzetek közé iktatni. Felvilágosítottam, hogy semmi baj sem lesz. Csak Chalkedon helyett azt írják oda, hogy Karchedon. S a kissé hevesen kezdett jelenetnek barátságos vége volt.

Többször tapasztaltam Aranynak ezt a betegsége okozta ingerlékenységét.

Arany két, egymással teljesen ellentétes indokkal próbálja elhárítani Thewrewk változtatási javaslatát. Először technikai nehézségekre hivatkozik (nem akarja pluszmunkával terhelni a szedőt). Haragjának Thewrewk által tolmácsoltt magyarázatából arra lehet következtetni, hogy voltaképp egyetért a javaslattal, hiszen ha Thewrewk a szedés előtt szólt volna neki, akkor a szedő – fejezhetjük be Arany ki nem mondott gondolatát – külön fáradság nélkül kijavíthatta volna a szöveget; most már viszont késő. A mondat folytatásából azonban, amelyben megkéri Thewrewköt, hagyja változatlanul a szöveget, valamint a kérés indoklásából egyértelműen az derül ki, hogy Arany valójában nem az előbb említett gyakorlati nehézségek miatt zárkózik el a módosítás elől. A szedőre való hivatkozás csupán ürügy volt, sikertelen kísérlet arra, hogy vita és változtatás nélkül túlléphessenek a problémán. Az igazi ok az, hogy semmi hajlandóság nincs benne a változtatásra, és elvi alapon ragaszkodik a maga verziójához. Egyfelől arra hivatkozik, hogy az ő szövegében a Thewrewk által rossznak tartott olvasat szerepelt, másfelől azt hangsúlyozza, hogy az erre a kiadásra támaszkodó fordításáért (következésképp esetleges hibájáért is) saját maga kívánja vállalni a felelősséget.

Thewrewk nem reagál Arany ellenkezésére, ehelyett egy másik oldalról közelítve igyekszik megnyerni a maga javaslatának Aranyt. Az utólagos javítás egy másik – eddig nem említett – gyakorlati nehézségére tér át, amely – biztosítja Aranyt – szintén könnyedén kiküszöbölhető. A probléma nem közvetlenül a fordítást, hanem a hozzá tartozó jegyzetet érinti. Thewrewk elosztatja Arany félreértését, aki azt hitte, Thewrewk a maga érvelését is be akarja illeszteni a jegyzetek közé. Amikor tisztázódik,

hogy erről nincs szó: valójában nem is járna komoly nehézséggel a módosítás, mert mindössze néhány betűt kellene kicserélni, az elbeszélés szerint ekkor egyezik bele Arany a módosításba. Ez a beleegyezés azonban, ha ellenkezésének az indokait is figyelembe vesszük, egy olyan kompromisszum, amelybe nem legjobb meggyőződése szerint ment bele.

A történet tanúsága szerint Arany alapvető reakciója az elzárkózás. Nem megvédeni próbálja a maga verzióját a másikkal szemben, hanem változatlanul hagyni, és pedig azon az alapon, hogy az összhangban van az általa használt szöveggel. Ebből világosan látszik, hogy eleve számolt azzal a lehetőséggel, hogy fő segédletében, a Bothe-féle kommentáros kiadásban lehetnek hiányosságok vagy vitatható részletek, és ezeket a tökéletlenségeket a maga fordítása is tartalmazni fogja. Ezt a kiadást azonban munkája alapjaként fogadta el (nyilván az egyéb segédletekkel együtt), és az így végzett munkáján utólag nem kívánt módosítani. Kétségtelen, hogy amikor kialakult a patt-helyzet közte és Thewrewk között, akkor az a szempont is szerepet játszhatott álláspontja feladásában, hogy a Thewrewk által felvetett értelmezés és javasolt módosítás (amely ráadásul csak egy tulajdonnév cseréjével járt a dráma szövegében) jobbnak tűnt számára. De ettől még szíve szerint nem változtatott volna a maga megoldásán. A vitát az döntötte el, hogy a szerkesztő, akit minden bizonnyal alapvetően a jó szándék vezérelt, a minél pontosabb Aristophanés-fordítás megjelentetése, rendíthetetlenül kitartott a maga javaslata mellett. Arany az ő akaratának engedett a további feszültség elkerülése érdekében.

A maga (Bothe-féle kommentáros kiadást követő) fordításához való ragaszkodásnak ugyanakkor vannak egyéb, személyes vetületei is. Amikor Arany a maga felelősségét hangsúlyozza a fordításával kapcsolatban, akkor ezzel egyértelműen azt fejezi ki és adja udvariasan Thewrewk tudtára, hogy a fordításba nem szeretne mást is bevonni. Thewrewk, mint láttuk, nem hallja meg a célzást (a dolog pikantériája, hogy minderről ő maga számol be), az ő figyelme – előbbi feltételezésünk szerint – a „jó” megoldásra összpontosult, Arany szemszögéből nézve azonban egyértelmű, hogy a Thewrewk által javasolt verziót nem érezte a magáénak.

De hogyan is „találta” Arany a vitatott szót „a szövegben”, vagyis a Bothe-féle kiadásban? Először is le kell szögeznünk, hogy Bothe nem a kézirati olvasatot, hanem Palmerius (Jacques Le Paulmier de Grentemesnil) konjektúráját hozza a főszövegben, azaz a Χαλκηδόνα szót (Chalcedon), a kéziratok egységes olvasatát (Καρχηδόνα = Karchedon, azaz Karthágó) pedig csak a kommentárban említi meg.⁴ Arany tehát a Bothe-féle kiadás szövegét fordítja, és a maga jegyzetét is Bothénak ehhez tartozó magyarázata alapján és azzal összhangban írja meg. Szó sincs tehát arról, hogy Arany elterne Bothe „főszövegétől”, és vele szemben részesítené előnyben a konjektúráját, ahogy

4 „Χαλκ. ita Br. [= Richard F. P. Brunck] auctore Palmeri Exerc. p. 725. [= Jacobus Palmerius = Jacques Le Paulmier de Grentemesnil, 1668] libri Καρχηδόνα, sed recte Palmer.: „Nihil rei”, inquit, „Atheniensibus fuit cum Carthagine; nullum tributum, nullum vectigal inde accipiebant, at Chalcedon erat sub eorum imperio [...]”. ARISTOPHANIS, *Comoediae*, rec., annot. Fridericus Henricus BOTHE (Lipsiae, Teubner, 1845²), 139.

ezt Kőríz Imre állítja.⁵ Ha ettől eltért volna Arany, akkor egyebek mellett azzal sem védhetné meg a maga fordítását, hogy „ő úgy találta a szövegben”. Így viszont teljesen elvszerűen ragaszkodott hozzá.

Ahhoz, hogy Arany álláspontját még pontosabban értsük, érdemes egy pillantást vetnünk Bothe kommentárjára is. Bothe, Palmeriust idézve, azt hozza föl legfőbb érvként a kézirati olvasattal szemben, hogy Karthágó nem tartozott Athén fennhatósága alá – ugyanezt hangsúlyozza Arany is a maga jegyzetében: Karthágó „nem a görögöké”. Bothe emellett arra ad még magyarázatot, hogyan „fordulhat ki” így is a Hurkás bal szeme Chalcedon felé nézve, miközben a jobb szemét Kária felé fordítja. Szerinte az a két hely is van olyan messzire egymástól Athénból nézve, hogy a Hurkás csak szeméit kiforgatva tekinthet rájuk egyidejűleg: Chalcedon Kis-Ázsia legészakibb részén, a Boszporusz partján található, míg Kária a déli sarkában (mai számítás szerint légvonalban 650 km a távolság köztük). Az egyszerre két irányba nézés problémáját Arany nem a „Chalcedon” olvasat mellett, hanem a „Karthágó” olvasat ellen érvelve hozza föl – ezzel kétségtelenül túllép Bothe magyarázatain, de észrevételét nem Bothe álláspontja ellenében, hanem annak alátámasztására teszi.

Bothe kommentárjával kapcsolatban ugyanakkor azt is fontos tudnunk, hogy a „Karthágó” mellett szóló esetleges érveket és szöveghelyeket egyáltalán nem említi meg. Elsősorban azt, amit már a scholion is hangsúlyoz, hogy a felszólítás viccnek van szánva,⁶ másodsorban a Karthágó elleni hadjáratra vonatkozó vágyálmokat, amelyek egyes kortársak fejében fogantak meg, forrásainkban is ellenőrizhetően. Mindez azt jelenti tehát, hogy Bothe ennél a szöveghelynél meglehetősen egyoldalúan tájékoztatja olvasóját: a konjektúráról csak olyasmit ír, ami támogatja, a kézirati olvasatról csak olyat, ami problematikussá teszi, a mellette szóló érvekről teljes mértékben hallgat. Alighanem a kommentár egyoldalúsága lehet továbbá annak is az oka, hogy a Thwewrk által előadott szempontok újszerűen hathattak Aranyra. Lehet, hogy meggyőzőnek találta az érveket, de az is lehet, hogy csak elbizonytalanodott a kétféle értelmezéssel kapcsolatban, a tényleges reakciója – akár így, akár úgy – a változtatás előli elzárkózás volt.

Az esetre ugyanakkor, ahogy ezt Kőríz Imre is említi, egy másik, korábbi alkalommal is hivatkozik Thwewrk, Arany halála után mintegy két hónappal.⁷ Ez a hivatkozás érdekes tanulsággal szolgálhat azzal kapcsolatban, hogyan ítélte meg Thwewrk az Arany-fordítás kiigazításának jelentőségét; mindez némileg eltérő fénybe helyezi szerkesztői motivációit is. Thwewrk annak szemléltetésére idézi föl az esetet, mennyire hasznos lehet a szövegkritika. „Különösen jó, ha a fordító a variáns-

5 „A megjegyzést ugyanis nem a dráma Bothe kiadása szerinti főszövege, hanem egy konjektúra inspirálta, amit Arany előnyben részesített a fordítás során, csakhogy Thwewrk meggyőzte arról, hogy a főszövegi olvasat a helyes, ami immár fölöslegessé tette a jegyzetet.” KŐRÍZS, „Arany János...”, 801.

6 παίζει πρὸς τὸ ἐνταῦθα κάκεισε ὄρα. ἢ μὲν γὰρ Καρία πρὸς ἔω, ἢ δὲ πρὸς δύσιν, ἢ Καρχηδών. *Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes*, ed. D.M. JONES and N.G. WILSON (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1969), 174.

7 PONORI THEWREWK Emil, „Elnöki megnyitó beszéd”: A Philologiai Társaság közgyűlése. 1882. decz. 3., *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 7 (1883): 104–113.

kat és emendatiókat ismeri” – vezeti föl a témát, majd a következő tanulssággal zárja az Arany-fordítás kiigazításának történetét: „Mindebből látni való, hogy mennyit nem nyer a költemény néha csak egyetlen egy hibás szónak a helyreállításával, s milyen hasznos munkát végez az, aki az évszázadokon keresztül hová-tovább több romlást kapott szöveget a leghitelesebb kútfők alapján helyreigazítja.”

Mi ebben az érdekes számunkra? Az, hogy a „szövegkritika” méltatása közben Thewrewk összemossa két különböző dolgot: az Arany-féle fordítás, illetve a görög kézirati szöveg helyreigazításának kérdését. Míg a mondat első felében említett „költemény” a kontextus alapján inkább Arany fordítására vonatkozik, a másodikban szereplő „szöveg” kizárólag a görög eredetire vonatkozhat (hiszen csak ezt érthette évszázadokon át romlás). Mindezzel azt a látszatot kelti, mintha nem csak a magyar fordítás, de a görög szöveg „helyreigazítása” is a saját érdeme volna. Ezzel szemben a valóság az, hogy a görög szöveget illetően már sokan kifejtették érveiket a konjektúra (Χαλκηδών) ellen és a hagyományos olvasat (Καρχηδών) megtartása mellett. Hogy csak a kor egyik legelterjedtebb, gimnáziumi használatra szánt kiadását említsük, Theodor Kock azokat a szöveghelyeket is pontosan idézi 1867-ben megjelent átdolgozott kiadásában, amelyek a Karthágó meghódítására vonatkozó korabeli terveket igazolják, valamint hivatkozik a *Madarak* Thewrewk által is említett párhuzamos helyére.⁸ Thewrewk nem hivatkozik ezekre a filológiai eredményekre, így a hibát kiküszöbölő „szövegkritikának” kiosztott dicsérete kétszeresen is túlzó képet sugall a maga szerepéről és érdemeiről. Egyfelől a görög szöveget nem ő igazította helyre, másfelől a magyar fordítás helyreigazítása sem saját érveivel történt. Saját szerepének ez a túlértékelése (amit eleve megalapoz az a választása, hogy saját teljesítményével érzékelteti a szövegkritika hasznát, és tovább erősít az a büszkeség, amelyet a „variánsokat és emendatiókat” nem jól ismerő Arany „költeményének” kijavítása miatt érez) megítélésem szerint kellő alapot ad annak feltételezéséhez, hogy Ponori Thewrewköt nem csupán az motiválta a Karchedeon olvasat keresztülvitelében Arany kérése ellenére, hogy minél tökéletesebb legyen a fordítás. Legalább ennyire vezethette az az ambíció is, hogy mindenáron bizonyítsa szakmai hozzáértését, és a vitában elért győzelmének a fordítás szövegében is maradjon nyoma.

A másik szöveghely, ahol az első kiadás szövege úgy tér el a tisztázattól, hogy joggal feltételezhető: az eltérés – Thewrewk beszámolójával összhangban – szerkesztői beavatkozásra történt, *A Darázsok* 1164 sorában található. Míg a nyomtatásban (**M1**) a „társas körökhöz” olvasat szerepel, a tisztázati kéziratban (**K2**) a „közösködéshez”.⁹ Ez alapján Kőrösi Imre azt feltételezi, hogy az előbbi megoldást vagy „Thewrewk kezde-

8 *Ausgewählte Komödie des ARISTOPHANES, 2. Die Ritter*, Hg. Theodor Kock (Berlin: Weidman, 1867°), 58.

9 Az alábbiakban a következő jeleket használom: **K1** = kézirati piszkozat, **K2** = kézirati tisztázat, **M1** = 1880-as kiadás, vö. ARISTOPHANES, *Vígjátékai*, ford. ARANY János, 3 köt. (Buda-Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880), **M3** = 2019-es kiadás, vö. ARANY János, *Aristophanes-fordítások I.*, s. a. r. BOLONYAI Gábor, Arany János munkái (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019).

ményezésére” alkotta meg Arany a nyomdai munkálatok során, vagy egyenesen maga Thewrewk találta ki, Arany pedig elfogadta.¹⁰

Ez a feltételezés azonban a kézirati tények hiányos számbavételéből indul ki. A „társas körökhöz” olvasat ugyanis nem alkalmi rögtönzés eredménye, hanem már a piszkozatban (**K1**) szerepel, ez volt Arany első kísérlete a ξυνοουσιαστικός szó fordítására.¹¹ A szerkesztés során tehát úgy módosult a szöveg, hogy a nyomtatott verzióba ez a korábbi megoldás került bele, kiszorítva a tisztázatban megjelenő későbbit. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ennél a változtatásnál is indokolt arra gondolnunk, hogy Thewrewk megvitatta a helyet Arannyal, hiszen a piszkozati változatot csak a költő ismerte, így ennek visszaállítását nehéz elképzelni Arany jóváhagyása nélkül. Abban tehát, hogy ezen a helyen Thewrewk a szöveg módosítását kezdeményezte Arannál, egyetértek Kőríz Imrével, sőt a változtatásra adott magyarázatát is valószínűnek tartom. E szerint Thewrewk azt vethette föl Arannak, hogy a „közösködés” szónak az adott kontextusban nincs szexuális tartalma, ő pedig ennek hatására léphetett vissza a tisztázatban véglegesített változattól.

Csakhogy a helyzet nem ilyen egyszerű, sem a görög szöveg, sem a fordítás esetében. A látszat és első benyomás ellenére az „együttlét” (ξυνοουσία) szónak (mely eleve egyaránt kifejezhet társalgást és testi kapcsolatot) nagyon is lehet szexuális tartalma ezen a szöveghelyen. Ha csak a szűkebb kontextust és a beszélő (Bdelykleón) szándékait nézzük, akkor nyilvánvaló, hogy ő nem az udvarlás technikáira, hanem a művelt társalgás szabályaira akarja megtanítani az apját, aki eddig a szórakozás minden formájától elzárkózott. A jelenet későbbi folytatását figyelembe véve azonban az is kiderül, hogy Bdelykleón ezzel a kétértelmű szóval voltaképpen ráhibáz a dolgok tényleges alakulására. A jelenet ugyanis épp egy nem szabványos szerelmi együttlét jelenetébe fog torkollni. A karneváli újjászületés jegyében új erőre kapó mogorva öregember olyannyira nem bír magával, hogy „lesbiázni” akar, vagyis féktelen vágyait – a művelt symposion normáit durván megsértve – egy leszbikus lány segítségével (értsd: orálishan) igyekszik kielégíteni. Az „együttlét” szó tehát baljóslatúan hangzik el a fiú szájából, szándéka ellenére sejtetve előre – egyfajta proleptikus komikus iróniával – az események elfajulását. Az evés-ivás-nemzés korlátlan élvezetét nyújtó lakoma az ókomédia cselekményének egyik jellegzetes záró eleme, a néző tehát pusztán a műfaji várakozásból adódóan is már Bdelykleón megszólalásakor ráérezhetett a kétféleképp érthető „együttlét” szó hallatán arra, milyen jellegű „közösködésre” is lehet számítani az élet élvezetében a másik végletbe eső apja részéről.

10 „[...] az 1880-as kiadásban a kérdéses szó helyett – Arany Thewrewk kezdeményezésére elvégzett javítása vagy Thewrewk Arany által elfogadott módosítása nyomán – a következő, bizvást hitelesnek tekinthető szöveg áll: »társas körökhöz.«” KŐRIZS, „Arany János...”, 812.

11 „Itt Bolonyai kiadásában – ezúttal mindkét kézírral egybehangzóan – ez olvasható: »Szokjál iváshoz és közösködéshez.«” Uo., 812. – Ez a leírás sem a kéziratokra, sem a 2019-es kiadásra vonatkozóan nem felel meg a tényeknek; a két kézirat szövege ugyanis eltér egymástól: a **K1**-ben a „társas körökhöz” olvasat szerepel, a **K2**-ben a „közösködéshez”, a kritikai apparátus pedig ennek megfelelően közli mindkét olvasatot.

Kérdés azonban, mit érzékelhetett ebből a kétértelműségből Arany? A válasznál természetesen csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, de ugyanerre kényszerültünk a másik irányú változtatás esetében is, amikor a „közösködés” lecserélésének okait kerestük. Az ott valószínűnek tűnő magyarázat (ti. a szó szexuális esetleges tartalma játszott szerepet) elvben a másik irányba is érvényes kell, hogy legyen, de egyéb megfontolásokból is nehéz elképzelni, hogy Aranyak ne jutott volna az eszébe ez a felhang, amikor a „társas körökről” a „közösködésre” váltott a tisztázás során. A „közösködik” ige Károli Gáspár egyik bevett fordulata a nemi kapcsolatra (házasságtörésre), korabeli jogi terminus (a mai „közösülés” elődje), s ami a legfontosabb: Arany maga is ezzel a szóval adja vissza egy helyütt a testi kapcsolatot durva egyértelműséggel megnevező görög szót *A Lovagok* fordításának piszkozatában (1135). Ha emellett figyelembe vesszük, hogy az Arany által használt Pape-szótár is külön kiemeli ezt a jelentésárnyalatot a szó meghatározásakor,¹² akkor még valószínűbbnek tűnik, hogy Arany a kétértelműséggel számolva, sőt akár emiatt (vagy emiatt is) döntött a „közösködés” változat mellett a „társas körökkel” szemben.

Valószínűnek tűnik azonban az is, hogy a változtatásban más szempontok is szerepet játszottak. Az első megoldás, mely minden bizonnyal a két német fordítás (Donner: Gesellschaft, Droysen: Klub) hatására született, egy sajátos normák szerint működő közösség képzetét sugallja, egyértelműen és félreérthetetlenül azt hangsúlyozva, hogy a fiú az előkelő viselkedés szabályainak elsajátítását várja el apjától. Ez a fordítás jól illik a Bdeylkleónra is jellemző finomkodó nyelvhasználathoz és tudálékos mentalitáshoz, amelyet az eredeti szó – különösen a korabeli értelmiségiek körében népszerű – *-ikos* melléknévképzője felidéz (a képzőt másutt az *-ékony* képzővel adja vissza Arany). Ez a vonás azonban egyúttal a megfelelő gyengesége is, mert egyfelől túlságosan is specifikus, másfelől inkább csak laza parafrázis. A „közösködés” viszont hasonló képzési logikája szerint is jóval közelebb áll az eredetihez. Alapszava pontosan megfelel a ’közösen, valakivel együtt’ jelentésű *συν*- igeikötőnek, amely a görög szó jelentésének központi eleme – az eredeti képzet megőrzése, valamint a szó szerinti és értelem szerinti megfelelés együttes érvényesítése jólismert célkitűzések Arany fordítói gyakorlatában. Emellett, a „társas kör” kifejezéssel ellentétben, a „közösködés” szó megtartja az eredeti szó jelentésdinamikáját is, azaz a tágabb értelmű ’érintkezés’ mellett speciálisan használható ’társalgás, kommunikáció’, illetve még szűkebben ’szerelmi együttlét’ értelemben is. A „közösködés” ezek alapján a másik megfelelőhöz képest nemcsak több szempontból pontosabb, hanem önmagában véve is szinte tökéletes; az eredetihez hasonlóan egyszerre képes kifejezni a beszélő szándékának megfelelő és a szándékától független (de mégis beteljesülő) jelentést.

Akkor miért tért vissza mégis a „társas körök” megoldáshoz Thewrewk sugalmazására? Feltételezésem szerint két tényező játszhatott ebben szerepet. Egyfelől Arany – Thewrewk által is emlegetett – aggodalma, hogy a fordítás obszcén tartalmát a közön-

12 Zum Umgange gehörig, geschickt (Ar. Vesp. 1209), bes. zum Beischlafé geschickt, geneigt. Vö. Johann Georg Wilhelm PAPE, *Griechisch–Deutsches Handwörterbuch* (Braunschweig: Friedrich Vieweg, 1842). Mivel a szó melléknévi formája először itt fordul elő, Pape egyedül ezt az előfordulását adja meg.

ség valamiképp az ő személyével hozhatja összefüggésbe,¹³ másfelől az a körülmény, hogy a szóban forgó helyen ez az obszcén tartalom csak rejtetten és ironikusan jelenik meg. Mindez azt jelenti, hogy Arany „szemérmessége”, mely a fordítás során nem jelentkezett, és nem akadályozta meg őt abban, hogy egy „ártatlan” szót egy „veszélyesre” cseréljen, a kiadási munkálatok során, a szerkesztő szembesítésére működésbe lépett. Ez az eltérés alighanem a két szituáció eltérő jellegéből eredhet. A fordítást, mint ismeretes, eleve a maga szórakoztatására kezdte el Arany, és bár nyilvánvalóan számított arra, hogy a fordításnak lesznek olvasói, az egymagában játszott játékba senkit sem vont be, és a közönség esetleges reakciót is csak saját maga képzelte el.

Thewrewk épp egy olyan szó félreérthetőségére figyelmeztette Aranyt, amelyik valóban kétértelmű. Csakhogy ez az ambivalencia – az eredeti görög szóhoz hasonlóan – nem úgy érvényesül, mint ahogy Thewrewk ezt felvetette, és ami alapján módosítást javasolt (ti. ne hogy az olvasó azt higgye, hogy Bdelykleón a szerelmi együttlét fogásaira szeretné megtanítani az apját). A kiadás szövege nemcsak abban az értelemben visszalépés a tisztázathoz képest, hogy a piszkozat foglalja el a tisztázat helyét, hanem olyan értelemben is, hogy egy kevésbé pontos megfelelő kerül egy jobb megoldás helyére.

A Kőrizs Imre által harmadiknak említett szöveghely¹⁴ megítélésem szerint egészen más eset, mint az előző kettő: egyszerűen nem tartozik a szándékos módosítások közé. A kézirat (K2) „ki jön” egyszerűsödése a „ki nem jó” olvasatra (M1) a szövegbanalizáció tipikus példája. A helyzetet némileg bonyolítja ugyan, hogy a piszkozatban (K1) szintén az egyszerűbb „ki nem jó” olvasat szerepel, vagyis Arany a fordítás végső fázisában, a tisztázáskor tért át erre a kétségtelenül szokatlanabb, ugyanakkor a görög nyelvi logikával megegyező mondatszerkezetre.¹⁵ A változtatás nyilvánvalóan tudatos lépés volt a részéről, ennek oka pedig alighanem az, hogy eszébe juthatott, hogy az eredeti szintaktikai megoldás (vagyis a tagadószó elhagyása a végpontjelölő időhatározó mondatban) a magyarban is alkalmazható. Egy ilyen *lectio difficiliorra* való áttérés után nehéz elképzelni, hogy visszatért volna a könnyebbikre.

Az a forгатókönyv viszont, amit Kőrizs Imre feltételez, ti. hogy Thewrewk figyelmeztette volna Aranyt a fordulat szokatlanságára, és ezt belátva váltott vissza a köznyelvi változatra, több okból is valószínűtlennek tűnik. Először is, a fordítás szövegében tucatjával szerepelnek hasonlóan ritka és nem köznyelvi alakok – miért pont ennél az egynél javasolt volna változtatást Thewrewk? Másodsor, számomra eleve erősen kétségesnek tűnik, hogy Thewrewk a görög filológia kérdésein túl a magyar szöveg stílusa és nyelvezete terén is feljogosítva érezte volna magát, hogy tanácsot adjon Arany-nak. Végül fontos körülmény, hogy ez a banalizáció nem egyszeri és elszigetelt eset az első kiadásban. Hasonló szövegromlás, ahol egy ritkább szóalak vagy toldalék helyén

13 „Aranyt nem egyszer bántotta az a gondolat, hogy mit fog a közönség mondani, hogy ő ilyen „disznóságokat” fordított”, PONORI THEWREWK, „Arany Jánosról”, 209.

14 „[b]ocsáss te, és te is te, míg **ki jön** a fiam” (*Darázsok* 439).

15 Kőrizs Imre leírása a kritikai kiadásról ezúttal sem korrekt: „Erről a természetesebben hangzó variánsról, téves alapkoncepciója jegyében, a kritikai kiadás hallgat”, KŐRIZS, „Arany János...”, 812. A variánst mint K1 olvasatát ugyanis megemlíti a kritikai apparátus.

egy „természetesebb”, azaz már a korabeli köznyelvhez is közelebb álló változat jelenik meg, másutt is előfordul, pl. *Felhők* 284 **K2**, **M3** alélhatlan → **M1** alélhatatlan; 1009 **K2**, **M3** gyűlhelyen → **M1** gyűlésben; 1309 **K2**, **M3** jogon → **M1** jogosan. Mindezek alapján jóval valószínűbbnek tűnik, hogy a „ki jőne” olvasatot is a szedő változtatta ösztönösen a számára ismerős „ki nem jő” szerkezetre.

Ezek után áttérhetünk a kiegészített vagy módosított jegyzetekre. Minthogy ezek nem a görög szöveg fordításai, Thewrewk viszont „Arany Aristophanesének helyei[ről]” beszél, eleve kétségesnek tűnik, hogy ezeket a nem aristophanesi szövegeket is ebbe a kategóriába értette volna, különösen úgy, hogy az érintett jegyzetek némelyike több szóból is áll, Thewrewk pedig „szó” eltérését említi, egyes számban.¹⁶ Az kétségtelen, hogy nyolc esetben a nyomtatott jegyzet eltér a kézirati jegyzettől, és azt sem vitatom, hogy a változtatásokat ne lehetne megindokolni és valamilyen szempontból hasznosnak nevezni, sőt még az is valószínűsíthető, hogy Thewrewk jóváhagyta őket Aranytól.¹⁷ Mindez azonban nem teszi őket hitelessé. Ezek a beavatkozások egyszerűen nem Aranytól származnak, s hacsak nem az a célunk, hogy Arany szövege Thewrewk kiigazításában jelenjék meg, akkor félrevezető lenne azt a látszatot kelteni, mintha Arany volna a szerzőjük.

Ráadásul, ezek az apró kiigazítások olykor nem is olyan egyértelműen indokoltak és problémátlanok, mint amilyenek első pillantásra látszanak. A *Dar.* 756-ban például azt a megjegyzést fűzi a szerkesztő a „mohón bekaptam, azt hívén obol” mondathoz: „Szájába tette, mert zsebe nem volt.” Csakhogy ugyanezt a szokást egy korábbi jegyzetben, az 581. sornál már megmagyarázta Arany („A zsebetlen görögök szokott erszénye”), Thewrewk újbóli magyarázata tehát valójában felesleges. Egy ilyen esetben, ha a szövegkiadó ezt az ügyetlenül kivitelezett jegyzetet Arany szövegeként jelenti meg, akkor igazságtalanul varrja az ő nyakába a hibát, amelyért valójában Thewrewk a felelős.

A szerzőség átruházása ráadásul egy másfajta torzulással is együtt jár. Ha összehasonlítjuk a két jegyzet megfogalmazását, Arany megjegyzése egyrészt pontosabb, mert szokásról beszél, míg Thewrewk szavaiból inkább arra lehet következtetni, az illető esetlegesen, alkalmasszerűen tette a szájába a pénzérmét, másrészt Arany azáltal, hogy a száját erszénynek nevezi, a szokás számunkra humoros oldalát emeli ki, frapárs tömörséggel (a „száj” szót az olvasónak kell odaértenie), míg Thewrewk semleges és szintelen, filológusi hangon fogalmaz, játékosság nélkül. Ez a két néhány szavas hozzátétel, mint cseppben a tenger mutatja, mennyire másképp gondolkodik és ír a két

16 „[...] a hol a nyomtatásban más szó van, mint a kéziratban”. PONORI THEWREWK, „Arany Jánosról”, 209. Ezzel szemben Kőríz Imre úgy fogalmaz (érzésem szerint indokolatlanul), mintha Thewrewk „szavak[ra], illetve e szint fölötti módosítások[ra]” – vö. KŐRÍZS, „Arany János...”, 801 – szintén kiterjesztette volna sajátos kiadói elvét.

17 Hasonló forgatókönyvet képzelhetünk el a görög szavak átírása esetében is. A szerkesztő nyilvánvalóan tudatosan megpróbálta egységesíteni Arany sokféle elvet ötvöző és nem mindig következetes átírási rendszerét, talán a költő tudomásával vagy jóváhagyásával, de menet közben végül nem érvényesítette következetesen az elveit. Ennek eredményeképp több száz esetben tette még kuszábbá az eleve tarka rendszert.

szerző, s egyúttal figyelmeztet arra, milyen rossz döntés volna Thewrewk jegyzeteit hitelenként feltüntetni.

Összefoglalóan tehát a drámák szövegében mindössze két esetben feltételezhető, hogy Thewrewk javaslatára Arany beleegyezett a tisztázati megváltoztatásába, és az általa megfogalmazott kiadói elv egyáltalán szóba jöhet. Azt nem állítom, hogy annak idején Ponor indokolatlanul vagy helytelenül járt volna el: mint az első Aristophanes-fordítás szerkesztője, ő nyilvánvalóan arra törekedett, hogy minél pontosabb és használhatóbb szöveg jusson a magyar olvasók kezébe. A szövegek mai kiadója azonban, aki elsődlegesen Arany műveiként tekint a fordításokra, más helyzetben van, és meggyőződésem szerint akkor jár el helyesen, ha Arany kérését teljesíti: „Hadd maradjon az úgy, a mint írta: ő úgy találta a szövegben, ő felelős érte”.

A kéziratok *versus* első kiadás kérdésének a fenti számok tükrében van egy olyan aspektusa, amely szinte teljesen elsikkad Kőrösi Imre bírálatában. Azt a kérdést ugyanis, hogy milyen pozitív eredménnyel jár, amennyiben a kéziratokat tekintjük elsődlegesnek, csak felületesen érinti (amikor az első kiadás helyesírási problémáira utal), de nem tárgyalja. Az új kiadás főszövegének sajtóhibáit természetesen ez nem menti, de az összképhez és az arányokhoz az is hozzátartozik, hogy a 2019-es kiadás több mint száz szöveghelyen állítja vissza a kézirati olvasatokat a korábbi kiadások pontatlanságaival és elírásaival szemben. Ezek túlnyomó része a görög szavak írásmódját, valamint a magán- és mássalhangzók hosszúságát érinti, vagyis viszonylag kis jelentőségű hibát foglal magában (kivéve, ahol a metrum is sérül), de több tucat azoknak az értelemzavaró, alaktani vagy metrikai szövegromlásoknak is a száma, amelyet valamennyi eddigi kiadás átörökölt az első kiadásból, még Kövendi Dénesé is, aki pedig összehasonlította az első kiadás szövegét a kéziratokkal.

Íme a példák, a betűket vagy szavakat érintő, a szöveg értelmét és/vagy ritmusát zavaró hibákra: *Lov.* 89 **K2, M3** mindég **M1** mindig; 395 **K2, M3** Éj **M1** Ej; 909 **K2, M3** szerszám **M1** eszköz; *Felhők* 3 **K2, M3** virad **M1** virrad; 284 **K2, M3** alélhatlan **M1** alélhatatlan; 333 **K2, M3** és **M1** s.; 405 (406) **K2, M3** arczámat **M1** orczámat; 703 **K2, M3** Juhbörbül **M1** Juhbörből; 840 (841) **K2, M3** tanítód **M1** tanítót; 954 (956) **K2, M3** boritandná **M1** beboritná; 1009 (1011) **K2, M3** gyűlhelyen **M1** gyűlésben; 1020 (1022) **K2, M3** gázságaért **M1** gázságáért; 1246 (1248) **K2, M3** lehetlen **M1** lehetetlen; 1253 (1250) **K2, M3** czáfolattal **M1** czáfolatokkal; 1309 (1311) **K2, M3** jogon **M1** jogosan; *Dar.* 322 **K2, M3** Villámaid itt **M1** Villámaid; 411 (412) **K2, M3** bé **M1** be; 1041 (1043) **K2, M3** dárdáktól **M1** dárdától; 1198 (1201) **K1, M3** Elfecsérlettél **M1** Elfecsérlenenél; 1290 (1294) **K1, M3** Látđ **M1** Lásđ; 1322 (1326) **K1, M3** alfel **M1** alf.; 1329 (1333) **K1, M3** Ephudion **M1** Ephodion; 1439 (1443) **K1, M3** versent **M1** verset.

A magán- vagy mássalhangzók hosszúságát érintő, s ebből adódóan a szöveg ritmusát zavaró vagy a metrum jellegét megváltoztató hibákra: *Lov.* 146 **K2, M3** ílyet **M1** ílyet; 153, 316 **K2, M3** míly **M1** míly; 263 **K2, M3** melyík **M1** melyik; 273 **K2, M3** naposbírakat **M1** naposbírakat; 291 **K2, M3** Én **M1** En; 308 **K2, M3** Mellyet **M1** Mellyet; 472 **K2, M3** mí **M1** mi; 682 **K2, M3** mívelt **M1** mívelt; 694 **K2, M3** úlést **M1** ülést; 1099 **K2, M3** melyíkünk **M1** melyikünk; 1116 **K2, M3** így **M1** így; 1181 **K2, M3** ílyen **M1** ílyen; 1217, 1231 **K2, M3** mílyen **M1** mílyen; 1242, 1254 **K2, M3** íly **M1** íly; 1287 **K2,**

M3 im **M1** ím; *Felhők* 42 **K2**, **M3** gyűl **M1** gyűl; 138 **K2**, **M3** íly **M1** ily; 167, 1231 **K2**, **M3** mily **M1** mily; 178 **K2**, **M3** könnyü **M1** könnyű; 340 **K2**, **M3** milyen **M1** milyen; 551 **K2**, **M3** rendítőjét **M1** rendítőjét; 620, 658 **K2**, **M3** melyik **M1** melyik; 928 **K2**, **M3** tanítá **M1** tanítá; 1047 **K2**, **M3** állításod **M1** állításod; 1061 **K2**, **M3** Műbíráink **M1** Műbíráink; 1073 **K2**, **M3** szörnyü **M1** szörnyű; *Dar.* 24, 977 **K2**, **M3** ilyen **M1** ilyen; 50, 598 **K2**, **M3** íly **M1** ily; 176 **K2**, **M3** ürügyet **M1** ürügyet; 198, 852, 947 **K2**, **M3** bíró **M1** bíró; 200 **K2**, **M3** Bíróársaim **M1** Biróársaim; 207 **K2**, **M3** felül **M1** felül; 234 **K2**, **M3** szívos **M1** szívós; 414 **K2**, **M3** szörnyű **M1** szörnyű; 517 **K2**, **M3** boriték **M1** boríték; 550 **K2**, **M3** bekerül **M1** bekerül; 570 **K2**, **M3** Ílyet **M1** Ilyet; 585 (586) **K2**, **M3** nekem **M1** nékem; 597 **K2**, **M3** sülyedjek **M1** sülyedjek; 626 **K2**, **M3** lessz **M1** lesz; 696 **K2**, **M3** ügyedet **M1** ügyedet; 745 **K2**, **M3** Alig **M1** Alig; 766 **K2**, **M3** itélnek **M1** ítélnék; 790 **K2**, **M3** ülök **M1** ülök; 800 **K2**, **M3** illyen **M1** ilyen; 937 **K2**, **M3** Kivánsz **M1** Kívánsz; 1079 **K2**, **M3** amig **M1** amíg; 1184 **K2**, **M3** olyan **M1** olyan; 1299 **K2**, **M3** így **M1** így; 1399 (1403) **K2**, **M3** A mily **M1** A mily.

Végül bírálómnak a kommentárral kapcsolatos megjegyzéseire reagálnék röviden. Ami a megjegyzések tartalmi részét illeti, néhány esetben hasznosnak és jogosnak találtam az észrevételeket, például a *peplon* szóhoz írt kiegészítését. Egyáltalán nem tudtam elfogadni viszont a kommentár hangnemére vonatkozó megállapításait; ezek közül válaszolok néhányra.¹⁸

A kifogásolt dicséret („teljesen indokolt”) esetében egy nagyon fontos részletről nem vett tudomást a recenzens. A kommentárban ugyanis azt emelem ki az előző mondatokban, hogy nem világos az eredeti görög kifejezés (fügét rág? tapos? lóga?), de tekintve, hogy a kontextus alapján a frázis jelentése kikövetkeztethető („bambán néz”), ezért találtam „teljesen indokoltnak” Arany megoldását, hogy egy más képzeten alapuló, de hasonló értelmű fordulatot használt („néz mint a sült hal”). Megmondom őszintén, nem tudom, hogyan sértettem meg ezzel az elfogulatlanság vagy tárgyilagosság elvét.

Hasonló a háttere a másik „mentegető” megállapításnak is, azzal a különbséggel, hogy a fordítónak ezúttal egy olyan tárgyat kellett lefordítania (kerek doboz), aminek a használata az ókori olvasó számára azonnal érthető volt (ti. tükröt tartottak benne), míg a magyar olvasónak nem. Arany ezúttal is a szószerintiség elvéről lemondva az értelem szerinti fordítás mellett döntött („jó-erős fiók”-nak fordítja), és nem értem hogy az ennek a döntésnek az indokoltságát megállapító megjegyzésem miért volna „mentegetőzés”, főleg, hogy a nyereség mellett a veszteségről is említést teszek.

A félrefordítás „apró” jelzőjét (a „fürtös” szó kapcsán a *Felh.* 585-höz írt magyarázatban), úgy érzem, szintén alaptalanul tartja apologetikusnak a bírálóm. A hiba azért mondható aprónak, mert a mondat értelmén nem változtat jelentősen, ha Dionysost

18 „Bolonyai kommentárjának stílusa helyenként – a kritikai kiadások objektív hangjától eltérően – sajátos módon tiszteletteljes, sőt apologetikus: van, hogy dicséretben részesíti a fordítót (529), „teljesen indokolt”-nak nevezve, hogy az eredetitől eltérő képzeten alapuló hasonlattal adja vissza a görög szöveg értelmét, máshol mentegeti („fordítása pontatlan ugyan, de jól beleillik a kontextusba” – 587), és többször is előfordul olyan, hogy csupán „apró” tévedésnek minősít valamit, például azt (579), amikor Arany összetéveszti a „felvonulás”-t a „haj” szóval (κωμός/κώμη).”, KÓRIZS, „Arany János...”, 792.

„fürtösnek” vagy a bakkhánok „vezetőjének” mondjuk (ez a kapcsolat ráadásul a mondat többi részéből is kiderül), de aprónak számíthat amiatt is, hogy mindössze egyetlen magánhangzó hosszúságának a félrenézése okozza (ha valaki nem a κωμός, hanem a κῶμη szóból eredezteti a κωμοστῆς-t). A magam felfogása szerint és kommentárolvasói tapasztalata alapján teljesen természetes dolog, ha egy kommentátor nemcsak a hiba tényét állapítja meg, hanem annak súlyát is jelzi. Problémát az okozna, ha komoly hibát igyekezne aprónak feltüntetni, de a „fürtös” jelző esetében erről aligha lehet szó.

Kőríz Imre kritikával illeti a „megjegyzések stílusának” „túlzásba vitt köznyelviségét” is. Az inkriminált kifejezések („cucc”, „profi” stb.) persze nem a kommentátor saját „megjegyzéseiből” valók, ahogy ezt a megfogalmazás sugallja, hanem azokból a fordításokból vagy parafrázisokból, amelyeket a kommentátor az aristophanesi (vagy olykor az Arany János-i) szavak stílusértékének és funkciójának is érzékeltetésére fűzött hozzájuk. A kritika tehát valójában arra vonatkozik, hogy az általam megadott mai köznyelvi megfelelők túlságosan kollokvialisak. A nyelvhasználat és stílusérték megítélésében természetesen nagyon sok a szubjektív elem, de nem tudom például, hogy a homoszexuális kapcsolatban passzív szerepet játszó férfit jelölő, durva és a társalgási beszédben nem megengedett szitokszót (Arany fordításában: „táglikú”, illetve „csira”) hogyan lehet a mai köznyelvre lefordítani, ha nem a „köcsög” szóval? Az sem értem, mi a baj a familiáris „hülye” vagy „hülyeség” szavakkal az ókomédia közegében, főként, ha maga Arany is „hülyeségnek” fordítja az ἀνοία (‘meggondolatlanság, butaság’) szót? Amit Kőríz Imre a „hülye” szó korabeli használatáról mond (ti. semlegesen használták, az értelmi sérültek hivatalos megnevezéseként), önmagában véve igaz ugyan, de a semleges nyelvhasználat nem zárja ki a sértő szándékú, pejoratív értelmet, amire például épp az Arany-fordítás előbb említett szöveghelye is bizonyíték lehet. A karvezető itt a komédiator döntését védi meg a rosszindulatú feltételezésekkel szemben: nem „hülyeségből” nem vállalta az előadás betanítását, vagyis bután elszalasztva a lehetőséget, hogy kiváló darabjával győzzön és dicsőséghez jusson.

Összefoglalóan, ha a részleteken túl az elveket nézzük, akkor a magam részéről mindenképp indokoltnak tartom azt a fordítói törekvést, hogy az ókomédia fordításakor – a szó szerinti és a funkcionális megfelelés¹⁹ érdekében – a köznyelv leginformálisabb rétegei is alkalomszerűen be legyenek vonva a familiáristól a szlengig, a tájszótól a trágárságig. A köznyelviség „túlzásba vitele” valójában az ókomédia nyelvhasználatának egyik lényegi vonása. Lehet, hogy bizonyos esetekben nem találtam meg a legjobb megoldást, de egy olyan fordítási módszer, amely megmarad az illendőség, a választékosság és jólfélsültség határain belül, félrevezető képet adna az eredeti szöveg jellegéről.

19 Ide tartozik egy megjegyzés. Az „ὦ σοφώτατε” (Aranynál: „Bölcs férfi”) megszólítást annak kiemelésére adtam vissza mellékmonddal (»igazi mester/profi vagy«), hogy a megszólítás igazi funkciója a dicséret, a mértéktartó „mester” szót pedig a két szolga beszélgetésének hangneméhez igazodva, valamint az izgatottságot kifejező felsőfok érzékeltetésre egészítettem ki az informális „profi” szóval, illetve „profi vagy” fordulattal.

Zárásképp két rövid megjegyzés a kötet egészéről. Az első némi magyarázat a művek szövegében és paratextusaiban előforduló hibák és pontatlanságok valóban magas számára. A keletkezésükért természetesen engem terhel a felelősség, de annak, hogy nem lettek időben kiszűrve, részben az is az oka, hogy egy félreértésből adódóan a kötetnek ezt a részét nem nézte át szakmai lektor. A másik megjegyzésem a kötet célkitűzéseire vonatkozik. Ahogy azt többé-kevésbé a *Bevezetésben* is jeleztem, legfőbb céltom az volt, hogy mindkét szöveg nyelvi formáinak, kulturális és irodalmi háttérének elemzésével konkrétan és részletesen bemutassam azt a folyamatot, ahogy Arany megtalálja vagy megteremti az aristophanési szövegnek megfelelő magyar nyelvi formákat, és érzékeltessem ennek a különleges nyelvi-költői játéknak az egyes mozzanatait. Remélhetőleg a következő kötet lehetővé teszi majd, hogy a filológiai diskurzus ezekről az érdemi kérdésekről folyjon.

Summary

GÁBOR BOLONYAI

Notes to Imre Kőríz's recension on critical review of
János Arany's Aristophanes translations, vol. 1

This paper is a reply to Imre Kőríz's review of the new critical edition of Arany János's Aristophanes translations. The author defends his decision to give priority to Arany's autograph manuscripts against the first printed edition of his works, by arguing that the alternative readings introduced by the first editor were not accepted by Arany wholeheartedly and without reservation.